

પ્રત્યેક વ્યક્તિની પ્રત્યેક સવાર અલગ અલગ હોય છે. કેટલાક લોકો ભૌતિક સુખ સુવિધાથી ભરપૂર જીવન જીવે છે. પરંતુ વિશ્વની મોટાભાગની વસતી જીવન અસ્તિત્વ ટકાવી રાખવા સંઘર્ષ કરતી જોવા મળે છે. આ ગરીબ તરીકે ઓળખાતા લોકો માટે ભૌતિક સુખ, સુવિધા કે આરામ એ કલ્પનાનો વિષય છે. આવી પરિસ્થિતિ કેવી રીતે ઉદ્ભવી ? આ પરિસ્થિતિમાંથી બહાર કેવી રીતે નીકળવું ? વગેરે જેવા પ્રશ્નોનો ઉત્તર છે.

આર્થિક વિકાસ

આજના આધુનિક યુગમાં વિશ્વનો પ્રત્યેક દેશ વિકાસ માટે પ્રયત્ન કરે છે. પરંતુ, વિકાસ એ માત્ર આર્થિક જ નહિ, અનેક પાસાં ધરાવતી સામાજિક પરિવર્તનની પ્રક્રિયા છે.

આર્થિક વિકાસ એ કોઈ પણ દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં થતો સતત વધારો દર્શાવે છે.

આર્થિક વિકાસ એટલે :

- દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં સતત વધારો થવો.
- દેશની માથાદીઠ આવકમાં વધારો થવો.
- લોકોના જીવન ધોરણમાં સુધારો થવો.

આ બાબતને આર્થિક વિકાસ કહેવામાં આવે છે. દેશની કુલ આવકને ‘રાષ્ટ્રીય આવક’ કહેવામાં આવે છે. દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને દેશની કુલ વસતી વડે ભાગવાથી ‘માથાદીઠ આવક’ પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે જીવનધોરણમાં લોકોને પ્રાપ્ત થતી સગવડો જેવી કે અનાજ, કપડાં, શિક્ષણ, આરોગ્ય, વાહન-વ્યવહારની સુવિધા અને રહેઠાણની સુવિધાનો સમાવેશ થાય છે. ભારતમાં આઝાદી પછી રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકમાં વધારો થવાથી અનાજ, કપડાં, વીજળી, શિક્ષણ, આરોગ્ય, રહેઠાણ વગેરે સેવાઓના વપરાશ અને સુવિધાઓમાં વધારો થયો છે. અગાઉની સરખામણીમાં ઉપરોક્ત જરૂરિયાતો વધુ સારી રીતે સંતોષાય છે. આથી કહી શકાય કે ભારતમાં આર્થિક વિકાસ થઈ રહ્યો છે.

ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક

ભારતની રાષ્ટ્રીય આવક (GDP) 2011-12માં 2015-16ના ભાવોએ 87,36,039 કરોડ ₹ હતી જે વધીને 2015-16માં 1,35,67,192 કરોડ ₹ થઈ હતી.

આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત

સામાન્ય રીતે આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ બન્ને શબ્દો વધારો દર્શાવે છે. પરંતુ બંને વચ્ચે કેટલાક તફાવત જોવા મળે છે, જે નીચે મુજબ છે.

- (1) **વિકાસની પ્રક્રિયાના આધારે :** આર્થિક વિકાસ એ ગુણાત્મક અને આર્થિક વૃદ્ધિ એ પરિમાણાત્મક છે. આર્થિક વિકાસ એ પ્રથમ અવસ્થા છે, જ્યારે આર્થિક વૃદ્ધિ એ આર્થિક વિકાસ પછીની અવસ્થા છે.
- (2) **અર્થતંત્રમાં થતા પરિવર્તનને આધારે :** અર્થતંત્રમાં થતાં નવાં સંશોધનોના આધારે ઉત્પાદનમાં થતો વધારો એ આર્થિક વિકાસ છે. દા.ત. ખેતી ક્ષેત્રમાં ઘઉં, ડાંગર જેવા પાકમાં નવાં બિયારણોની શોધ થતાં ઉત્પાદનમાં અનેકગણો વધારો થયો. આ બાબત આર્થિક વિકાસ દર્શાવે છે. બીજી તરફ ખેડાણ લાયક જમીનમાં વધારો થવાથી ખેતીલાયક ઉત્પાદનમાં વધારો થાય તેને આર્થિક વૃદ્ધિ કહે છે.

- (3) **વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોના સંદર્ભમાં :** વિકસિત અને વિકાસશીલ દેશોના સંદર્ભમાં પણ બંને વચ્ચે તફાવત જોવા મળે છે. વિકસિત દેશોની રાષ્ટ્રીય આવકમાં થતો વધારો એ આર્થિક વૃદ્ધિ કહેવાય, જ્યારે વિકાસશીલ દેશોની રાષ્ટ્રીય આવકમાં થતો વધારો એ આર્થિક વિકાસ કહેવાય.

વિકાસશીલ અર્થતંત્રનાં લક્ષણો :

વિકસિત અર્થતંત્ર અને વિકાસશીલ અર્થતંત્ર માથાદીઠ આવકના આધારે અલગ પાડવામાં આવે છે. વિશ્વ બેંકના 2004ના વિશ્વ વિકાસ અહેવાલમાં 735 \$ થી ઓછી માથાદીઠ આવક ધરાવતા દેશોને વિકાસશીલ અર્થતંત્ર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. વિકાસશીલ અર્થતંત્રનાં મુખ્ય લક્ષણો નીચે મુજબ ગણવામાં આવે છે.

(1) **નીચી માથાદીઠ આવક :** વિકાસશીલ દેશોની રાષ્ટ્રીય આવક નીચી જોવા મળે છે, જ્યારે વસતી વૃદ્ધિનો દર વધુ હોવાથી માથાદીઠ આવક નીચી રહે છે. નીચી માથાદીઠ આવકને કારણે જીવનધોરણ નીચું રહેવા પામે છે.

(2) **વસતી વૃદ્ધિ :** વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં વસતી વધારો વધુ જોવા મળે છે. આવા દેશોમાં વસતી વૃદ્ધિનો દર 2 % અથવા તેનાથી પણ વધુ જોવા મળે છે.

(3) **કૃષિક્ષેત્ર પર અવલંબન :** વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં ખેતી મુખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિ હોય છે અને દેશના 60% ટકા કરતાં પણ વધુ લોકો રોજગારી માટે ખેતી પર આધારિત હોય છે. દેશની રાષ્ટ્રીય આવકમાં પણ ખેતીનો ફાળો 25% ની આસપાસ હોય છે.

(4) **આવકની વહેંચણીની અસમાનતા :** વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં આવક તથા ઉત્પાદનનાં સાધનોની વહેંચણીમાં અસમાનતા જોવા મળે છે. આ અસમાનતા ગ્રામીણ અને શહેરી બન્ને વિસ્તારોમાં જોવા મળે છે. દેશના ટોચના 20% ધનિક લોકો રાષ્ટ્રીય આવકનો 40% હિસ્સો ધરાવતા હોય અને તળિયાના 20% ગરીબ લોકો રાષ્ટ્રીય આવકનો 10% હિસ્સો ધરાવતા હોય છે. આમ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રોમાં આવક અને સંપત્તિનું કેન્દ્રીકરણ ધનિક લોકોમાં થયેલું જોવા મળે છે.

(5) **બેરોજગારી :** બેરોજગારી એ વિકાસશીલ દેશોનું મહત્ત્વનું લક્ષણ ગણી શકાય. આ દેશોમાં બેરોજગારીનું પ્રમાણ કુલ શ્રમિકોના 3% ટકા કરતાં વધુ હોય છે. આ દેશોમાં બેરોજગારી જુદા-જુદા સ્વરૂપે જેવી કે મોસમી બેરોજગારી, છૂપી બેરોજગારી, ઔદ્યોગિક બેરોજગારી વગેરે જોવા મળે છે. જે બેરોજગારી લાંબાગાળાની હોય છે.

(6) **ગરીબી :** ગરીબી એ વિકાસશીલ રાષ્ટ્રનું લક્ષણ છે. જે લોકો પોતાની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો જેવી કે અનાજ, કપડાં, રહેઠાણ, શિક્ષણ અને આરોગ્ય વગેરે સંતોષી શકતા ન હોય તેને ગરીબ ગણવામાં આવે છે. વિકાસશીલ દેશોમાં આવા લોકોનું પ્રમાણ લગભગ કુલ વસતીના ત્રીજા ભાગ જેટલું હોય છે.

(7) **દ્વિમુખી અર્થતંત્ર :** વિકાસશીલ દેશોમાં અર્થતંત્રનું સ્વરૂપ દ્વિમુખી પ્રવર્તે છે. એક બાજુ ગ્રામ વિસ્તારમાં પછાત ખેત પદ્ધતિ, જૂની પુરાણી યંત્ર સામગ્રી, રૂઢિ ચુસ્ત સામાજિક માળખું, ઓછું ઉત્પાદન જોવા મળે છે. બીજી બાજુ શહેરી ક્ષેત્રમાં આધુનિક ઉદ્યોગો, નવી ઉત્પાદન પદ્ધતિ, આધુનિક યંત્રો તેમજ વૈભવી જીવનશૈલી જોવા મળે છે.

(8) **પાયાની અપર્યાપ્ત સેવાઓ :** વિકાસ માટે અનિવાર્ય પાયાની સેવાઓ જેવી કે શિક્ષણ, વાહનવ્યવહાર, સંદેશા વ્યવહાર, વીજળી, આરોગ્ય, બેન્કિંગ વગેરેનો આવા અર્થતંત્રમાં ઓછો વિકાસ જોવા મળે છે, જે દેશના વિકાસ માટે અવરોધક બને છે.

(9) આંતરરાષ્ટ્રીય વ્યાપારનું સ્વરૂપ : વિકાસશીલ દેશોમાં વિદેશ વ્યાપારનું સ્વરૂપ અને માળખું અલગ જોવા મળે છે. આ દેશો મુખ્યત્વે કૃષિ પેદાશો અને બગીચા પેદાશો તેમ જ કાચી ધાતુઓની નિકાસ કરતા હોય છે. આ પ્રકારની નિકાસોની માંગ ઓછી હોય છે અને ભાવો નીચા હોય છે. જેથી નિકાસોની કમાણી ઓછી હોય છે જ્યારે આયાતો ઔદ્યોગિક પેદાશો અને યંત્ર સામગ્રીની હોય છે. આ વસ્તુઓના ભાવો વધુ હોવાથી આયાતો પાછળનું ખર્ચ વધે છે. આમ, વિકાસશીલ રાષ્ટ્રો માટે વિદેશ વ્યાપારની શરતો પ્રતિકૂળ રહેવાથી દેશ ઉપર વિદેશી દેવું વધે છે.

આમ, વિકાસશીલ દેશોમાં મુખ્યત્વે ઉપર મુજબનાં લક્ષણો જોવા મળે છે. ભારત વિકાસશીલ રાષ્ટ્ર હોવાથી ઉપરનાં લક્ષણો વધતે ઓછે અંશે ભારતને પણ લાગુ પડે છે.

આર્થિક અને બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ

ભારતીય અર્થતંત્રનો પરિચય મેળવતાં પહેલાં આપણે આર્થિક અને બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિઓનો અભ્યાસ કરીએ.

આર્થિક પ્રવૃત્તિ

આવક મેળવવાના કે ખર્ચ કરવાના હેતુથી કરવામાં આવતી પ્રવૃત્તિને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કહે છે. દા.ત. ખેડૂત, કારીગર, વેપારી, શિક્ષક વગેરેની પ્રવૃત્તિને આર્થિક પ્રવૃત્તિ કહે છે.

બિન આર્થિક પ્રવૃત્તિ

જે પ્રવૃત્તિનો હેતુ આવક મેળવવાનો કે ખર્ચ કરવાનો ન હોય તે પ્રવૃત્તિને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ કહે છે. દા.ત. માતા પોતાના બાળકને ઉછેરે છે, વ્યક્તિ સમાજસેવાનાં કાર્યો કરે વગેરે બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ કહેવાય.

ભારતીય અર્થકારણનું માળખું

અર્થતંત્રમાં થતી વિવિધ અસંખ્ય આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ કે વિવિધ વ્યવસાયોને ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વહેંચવામાં આવે છે. (1) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર (2) માધ્યમિક ક્ષેત્ર અને (3) સેવા ક્ષેત્ર. આર્થિક પ્રવૃત્તિઓના આ વર્ગીકરણને વ્યવસાયિક માળખા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ ત્રણે વિભાગો અને તેમાં સમાવેશ થતી પ્રવૃત્તિઓની ચર્ચા નીચે મુજબ કરી શકાય.

(1) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર : અર્થતંત્રના આ વિભાગમાં ખેતી તેમજ ખેતી સાથે સંકળાયેલી પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે પશુપાલન, પશુ સંવર્ધન, મત્સ્યઉદ્યોગ, મરઘાં-બતકાં ઉછેર, જંગલો, કાચી ધાતુઓનું ખોદકામ વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો પ્રાથમિક વિભાગમાં સમાવેશ થાય છે.

(2) માધ્યમિક ક્ષેત્ર : આ વિભાગમાં નાના અને મોટા પાયાના ઉદ્યોગો, બાંધકામ વગેરે પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આ વિભાગ ઉદ્યોગ તરીકે પણ ઓળખાય છે. જેમાં ટાંકણીથી લઈને મોટાં મોટાં યંત્રો સુધીનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે.

(3) સેવા ક્ષેત્ર : આ વિભાગમાં અનેકવિધ સેવાઓનો સમાવેશ થાય છે. આવી સેવાઓમાં વ્યાપાર, સંદેશા-વ્યવહાર, હવાઈ તથા દરિયાઈ માર્ગો, શિક્ષણ, આરોગ્ય, બેન્કિંગ તેમજ વીમા કંપનીઓ, પ્રવાસ અને મનોરંજન વગેરેની કામગીરીનો સમાવેશ આ ક્ષેત્રમાં થાય છે.

સામાન્ય રીતે વિકાસશીલ દેશોમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ હોય છે. રોજગારી તેમજ રાષ્ટ્રીય આવકમાં પ્રાથમિક ક્ષેત્રનો હિસ્સો સૌથી વધારે હોય છે. પરંતુ જેમ-જેમ આર્થિક વિકાસ થતો જાય છે તેમ-તેમ પ્રાથમિક ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ માધ્યમિક અને સેવા ક્ષેત્રની સાપેક્ષતામાં ઘટતું જાય છે અને ઉદ્યોગ ક્ષેત્રે તથા સેવા ક્ષેત્રનો વ્યાપ વધતો જાય છે.

ઉત્પાદનનાં સાધનો

કુદરતી સંપત્તિ અને શ્રમની મદદથી ચીજ વસ્તુઓ અને સેવાનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. આ ઉત્પાદન કરવા માટે અનેકવિધ સાધનોનો ઉપયોગ થાય છે. આવાં સાધનોને ચાર ભાગમાં વહેંચવામાં આવ્યાં છે: (1) જમીન (2) મૂડી (3) શ્રમ અને (4) નિયોજન. આ તમામ સાધનોનો પરિચય નીચે મુજબ છે.

(1) જમીન : સામાન્ય અર્થમાં જમીનને આપણે પૃથ્વીની સપાટીના ઉપલા પડ તરીકે ઓળખીએ છીએ. પરંતુ અર્થશાસ્ત્રની પરિભાષામાં જમીન એટલે તમામ પ્રકારની કુદરતી સંપત્તિ કે જેમાં પૃથ્વીની સપાટી પર આવેલાં જંગલો, નદીઓ, પર્વતો, પૃથ્વીના પેટાળમાં આવેલાં ખનીજો, ધાતુઓ વગેરેનો સમાવેશ જમીનમાં થાય છે. આમ, જમીન એ ઉત્પાદનનું કુદરતી સાધન છે.

(2) મૂડી : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવતાં માનવસર્જિત સાધનો જેવાં કે યંત્રો, ઓજારો, મકાનો, વગેરેનો સમાવેશ મૂડીમાં થાય છે.

(3) શ્રમ : ભૌતિક વળતરની અપેક્ષાએ કરવામાં આવતા કોઈ પણ શારીરિક કે માનસિક કાર્યને શ્રમ કહે છે. શ્રમ એ ઉત્પાદનનું સજીવ સાધન છે. ખેત મજૂરો, કામદારો, શિક્ષકો, ડોક્ટરો, કારીગરો વગેરેના કાર્યને શ્રમ કહે છે.

(4) નિયોજન (નિયોજક) : ઉત્પાદનની પ્રક્રિયામાં જમીન, મૂડી અને શ્રમ જેવાં ત્રણેય સાધનોનું નફાના હેતુથી કુશળતાપૂર્વક સંયોજન કરનાર વ્યક્તિને નિયોજક કહે છે. આ ત્રણેય સાધનોને યોજનાપૂર્વક ઉત્પાદનમાં જોડવાની કામગીરીને નિયોજન કહેવાય.

ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી

માનવીની જરૂરિયાતો અમર્યાદિત છે અને આ જરૂરિયાતો પૂરી કરવાનાં સાધનો મર્યાદિત છે. વિશ્વના કોઈપણ દેશ પાસે અમર્યાદિત પ્રમાણમાં સાધનો ઉપલબ્ધ હોતાં નથી. ઉત્પાદનનાં સાધનોની હંમેશાં અછત જ રહેવાની. પરિણામ સ્વરૂપે દરેક દેશ પોતાની પાસે જે મર્યાદિત સાધનો છે તેનો ઉપયોગ કેમ, ક્યાં અને કેટલા પ્રમાણમાં કરવો ? વગેરે પ્રશ્નો સાધનની ફાળવણીમાં ઉદ્ભવે છે. જેની ચર્ચા નીચે મુજબ કરી શકાય.

(1) અમર્યાદિત જરૂરિયાતો : માનવીની જરૂરિયાતો અસંખ્ય અને અમર્યાદિત છે. વળી એક જરૂરિયાતમાંથી બીજી અનેક જરૂરિયાતો ઉદ્ભવે છે. ઘણી જરૂરિયાતો વારંવાર સંતોષવી પડે છે તો કેટલીક જરૂરિયાતો વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસને કારણે પણ ઉદ્ભવે છે. આમ અનેક કારણોસર જરૂરિયાતો અમર્યાદિત બને છે. આથી આ જરૂરિયાતો પૂરી કરવા માટે જરૂરિયાતોની પસંદગી કરવી પડે છે.

(2) જરૂરિયાતોમાં અગત્યાનુક્રમ : અમર્યાદિત જરૂરિયાતોની સામે ઉત્પાદનનાં સાધનો મર્યાદિત હોવાથી કઈ જરૂરિયાતો વધુ અગત્યની છે તે વ્યક્તિએ નક્કી કરી અને જરૂરિયાતોને અગત્યાનુક્રમ મુજબ સંતોષવી પડે છે. જે જરૂરિયાત વધુ અગત્યની હોય તેને પ્રથમ સંતોષવી પડે અને ત્યારબાદ અન્ય જરૂરિયાતો. આમ, ઉત્પાદનનાં સાધનો મર્યાદિત હોવાથી જરૂરિયાતોમાં અગત્યાનુક્રમ નક્કી કરવો પડે છે.

(3) મર્યાદિત સાધનો : ઉત્પાદનનાં સાધનોમાં મુખ્યત્વે કુદરતી સંપત્તિ અને માનવીય સંપત્તિ હોય છે. આ તમામ સાધનો મર્યાદિત હોય છે. તેથી તેનો કરકસરપૂર્વક ઉપયોગ કરવો પડે અને પસંદ કરેલી જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈ સાધનોની ફાળવણી કરવી પડે.

(4) સાધનોનો વૈકલ્પિક ઉપયોગ : જરૂરિયાત સંતોષવાનાં સાધન મર્યાદિત છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે વૈકલ્પિક ઉપયોગ ધરાવે છે. ઉત્પાદનનું કોઈ સાધન એક કરતાં વધુ ઉપયોગમાં આવતું હોય તો તે સાધન અનેક ઉપયોગ ધરાવે છે. આ સાધનનો એક સમયે એક જ ઉપયોગ થઈ શકે છે. તેથી આ ઉપયોગ વૈકલ્પિક છે એમ કહેવાય. જેમકે, જમીનમાં ઘઉંનો પાક વાવીએ તો બાજરી, મકાઈ, મગફળી કે અન્ય પાક લઈ શકાતા નથી. જમીનના અન્ય ઉપયોગ જતા કરવા પડે છે.

આમ, ઉપરોક્ત પરિસ્થિતિમાં વધુમાં વધુ જરૂરિયાત સંતોષાય તે રીતે ચીજ વસ્તુઓ અને સેવાઓના ઉત્પાદનમાં સાધનોની ફાળવણી કરવામાં આવે છે.

ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણીની પદ્ધતિઓ

ઉત્પાદનનાં સાધનોની શ્રેષ્ઠ ફાળવણી કરી અને વધુમાં વધુ ઝડપથી આર્થિક વિકાસ પ્રાપ્ત કરવાનો દરેક દેશ પ્રયાસ કરતો હોય છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણીની મુખ્ય બે પદ્ધતિઓ છે : (અ) બજાર પદ્ધતિ અને (બ) સમાજવાદી પદ્ધતિ. આ બંને પદ્ધતિ એકબીજાથી તદ્દન વિરોધી છે. આ બંને પદ્ધતિઓનો સમન્વય કરી અન્ય પણ કેટલીક પદ્ધતિઓ વિકાસ પામી છે. દરેક દેશ પોતાને અનુરૂપ હોય એવી એક યા બીજી પદ્ધતિ સ્વીકારે છે. ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી અંગેની મુખ્ય પદ્ધતિઓની સમજૂતી આ મુજબ છે :

(અ) બજાર પદ્ધતિ : અમેરિકા, જાપાન વગેરે જેવા દેશોએ પોતાનો આર્થિક વિકાસ બજાર પદ્ધતિથી કર્યો હતો. બજાર પદ્ધતિને મૂડીવાદી પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી નફાના આધારે થાય છે. આ પદ્ધતિમાં ઉત્પાદન અને તેની સાથે સંકળાયેલા આર્થિક નિર્ણયોમાં કેન્દ્ર સ્થાને નફો હોય છે. લોકોને જે વિવિધ ઉદ્યોગોમાં મૂડીરોકાણ કરવાનું નફાકારક જણાયું તેમાં તેઓએ મૂડી રોકાણ કર્યું. આ પદ્ધતિમાં બજારતંત્ર સંપૂર્ણપણે મુક્ત હોય છે. સરકારની કોઈ ચોક્કસ આર્થિક નીતિ કે ભૂમિકા હોતી નથી.

બજાર તંત્રમાં ‘સ્પર્ધાનું’ તત્ત્વ અનોખી કામગીરી બજાવે છે. હરીફાઈ યુક્ત બજારમાં મહત્તમ નફો મેળવવા કાર્યક્ષમતા વધુને વધુ ઊંચે લઈ જવી પડે છે. આ પ્રક્રિયાને કારણે અનેક નવાં સંશોધનો થાય છે અને ઉત્પાદનની નવી પદ્ધતિઓ શોધાય છે. જેના દ્વારા ઉત્પાદન મહત્તમ થાય છે. આના લીધે દેશનો આર્થિક વિકાસ ઝડપથી થાય છે.

આમ, બજાર પદ્ધતિમાં ‘સ્પર્ધા કે હરીફાઈ’નું તત્ત્વ ‘અદૃશ્ય હાથ’ની જેમ સમગ્ર બજાર પર નિયંત્રણ રાખે છે. આ પદ્ધતિમાં રાજ્યનો હસ્તક્ષેપ ન હોવાથી આ પદ્ધતિને ‘મુક્ત અર્થતંત્ર’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે.

બજાર પદ્ધતિનાં લક્ષણો :

- (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી વ્યક્તિગત કે ખાનગી હોય છે.
- (2) બજાર પદ્ધતિમાં આર્થિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં નફો હોય છે.
- (3) ગ્રાહકોને પસંદગી કરવાની વિશાળ તક મળે છે.
- (4) સરકારનો હસ્તક્ષેપ બજારમાં હોતો નથી.
- (5) ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી નફા આધારિત થાય છે.
- (6) આર્થિક નિર્ણયો ભાવતંત્રને આધારે લેવાય છે.

બજાર પદ્ધતિના લાભો :

- (1) બજાર પદ્ધતિમાં વ્યક્તિનું આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય જળવાય છે.
- (2) ઉત્પાદનનાં સાધનોનો મહત્તમ અને કાર્યક્ષમ ઉપયોગ થાય છે.
- (3) મહત્તમ ઉત્પાદન હાંસલ કરી શકાય છે.
- (4) અર્થતંત્રમાં સતત નવાં સંશોધનો થતાં રહે છે જેના કારણે આર્થિક વિકાસને ગતિ મળે છે.
- (5) સ્પર્ધાને કારણે વસ્તુની ગુણવત્તા શ્રેષ્ઠ બને છે.

બજાર પદ્ધતિની મર્યાદાઓ (ખામીઓ) : બજાર પદ્ધતિના અનેક લાભો હોવા છતાં તે સંપૂર્ણ નથી. એમાં કેટલીક ખામીઓ કે તેની મર્યાદાઓ છે જે નીચે મુજબ છે :

- (1) નફાને ધ્યાનમાં રાખીને ઉત્પાદન થતું હોવાથી મોજશોખની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન વધુ થાય અને પ્રાથમિક જરૂરિયાતની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન ઘટે છે.
- (2) રાજ્યની કોઈ નીતિ વિષયક ભૂમિકા ન હોવાથી કુદરતી સંપત્તિનો દુર્વ્યય થાય છે.
- (3) ગ્રાહકોની બજાર વિશેની અજ્ઞાનતાના કારણે તેનું શોષણ થાય છે.
- (4) સંપત્તિ અને આવકનું કેન્દ્રીકરણ થવાથી આવકની અસમાનતામાં વધારો થાય છે.
- (5) ઈજારાશાહી, આર્થિક અસ્થિરતા, મજૂરોનું શોષણ વગેરેનો ભય રહે છે.

(બ) સમાજવાદી પદ્ધતિ: બજાર પદ્ધતિની અનેક ખામીઓ તથા નિષ્ફળતાના પરિણામે સમાજવાદી પદ્ધતિનો ઉદ્ભવ થયો. રશિયા અને ચીન જેવા દેશોએ આ પદ્ધતિ અપનાવી ઝડપથી આર્થિક વિકાસ હાંસલ કર્યો હતો.

સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિ એ બજાર પદ્ધતિથી તદ્દન વિરોધી છે. સમાજવાદી આર્થિક પદ્ધતિમાં બધા જ આર્થિક નિર્ણયો રાજ્યતંત્ર દ્વારા લેવામાં આવે છે. ઉત્પાદનનાં બધાં જ સાધનોની માલિકી રાજ્યની હોય છે. આ પદ્ધતિમાં સમગ્ર અર્થતંત્રનું સંચાલન રાજ્ય દ્વારા થાય છે. ઉત્પાદન, મૂડીરોકાણ, સાધનોની ફાળવણી, ઉત્પાદનની વહેંચણી વગેરે સમાજની જરૂરિયાતને ધ્યાનમાં રાખીને રાજ્ય દ્વારા કરવામાં આવે છે.

સમાજવાદી પદ્ધતિમાં કેન્દ્ર સ્થાને નફો નહિ પણ સમગ્ર સમાજનું કલ્યાણ રહેલું હોય છે. ચીજવસ્તુઓનું ઉત્પાદન અને ભાવો રાજ્ય દ્વારા નક્કી થાય છે. રાજ્યોએ નક્કી કરેલા ઉત્પાદનનાં લક્ષ્યાંકોને સિદ્ધ કરવાની જવાબદારી રાજ્ય સંચાલિત કારખાનાંઓની હોય છે. ખેતી પણ રાજ્યની માલિકીની હોય છે. શ્રમિકોને તેમની ક્ષમતા મુજબ વેતન આપવામાં આવે છે અને તે મુજબ કામ લેવામાં આવે છે.

સમાજવાદી પદ્ધતિનાં લક્ષણો :

- (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી રાજ્યની હોય છે.
- (2) અર્થતંત્રમાં બધા જ આર્થિક નિર્ણયો રાજ્ય દ્વારા લેવામાં આવે છે.
- (3) આર્થિક પ્રવૃત્તિના કેન્દ્રમાં નફો નહિ, પણ સમાજનું હિત હોય છે.
- (4) શ્રમિકોને કામના બદલામાં વેતન ચૂકવવામાં આવે છે.

સમાજવાદી પદ્ધતિના લાભો :

- (1) સમાજની જરૂરિયાત મુજબ ઉત્પાદન થવાથી બિનજરૂરી કે મોજ-શોખની વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થતું નથી.
- (2) આ પદ્ધતિમાં ઉત્પાદનના નિર્ણય રાજ્ય દ્વારા લેવાતા હોવાથી કુદરતી સંપત્તિનો દુર્વ્યય થતો નથી.
- (3) આવક અને સંપત્તિની અસમાનતા દૂર થાય છે.
- (4) ગ્રાહકોનું શોષણ થતું નથી.

સમાજવાદી પદ્ધતિની મર્યાદાઓ (ખામીઓ) : સમાન વહેંચણી અને સામાજિક કલ્યાણના ઉમદા ધ્યેય સાથે અમલમાં આવેલી સમાજવાદી પદ્ધતિમાં પણ કેટલીક ખામીઓ છે, જે નીચે મુજબ છે.

- (1) ઉત્પાદનનાં સાધનોની માલિકી રાજ્યની હોવાથી ઉત્પાદન વધારવા માટે પ્રોત્સાહન મળતું નથી.
- (2) સ્પર્ધા કે હરીફાઈના અભાવના કારણે અર્થતંત્રમાં સંશોધનને વેગ મળતો નથી.
- (3) આ પદ્ધતિમાં વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય જળવાતું નથી.
- (4) રાજ્યના સંપૂર્ણ હસ્તક્ષેપના કારણે અમલદારશાહીનો ભય ઊભો થાય છે.

મિશ્ર અર્થતંત્ર : બજાર પદ્ધતિ અને સમાજવાદી પદ્ધતિની કેટલીક મર્યાદાઓના કારણે બન્ને પદ્ધતિઓની કેટલીક સારી બાબતોનો સુમેળ સાધી અને મધ્યમ માર્ગ તરીકે મિશ્ર અર્થતંત્રની પદ્ધતિ અસ્તિત્વમાં આવી.

‘મિશ્ર અર્થતંત્ર એટલે એવી આર્થિક પદ્ધતિ કે જેમાં જાહેર અને ખાનગી ક્ષેત્રનું સહ અસ્તિત્વ હોય અને આ બન્ને ક્ષેત્રો એક-બીજાનાં હરીફ નહિ પરંતુ પૂરક બનીને કામ કરતાં હોય’. આ પદ્ધતિમાં ખાનગી વિભાગમાં ખેતી, વ્યાપાર, નાનાં-વપરાશી માલના ઉદ્યોગો વગેરેની માલિકી વ્યક્તિગત કે ખાનગી હોય છે. જ્યારે ભારે ઉદ્યોગો, સંરક્ષણ સામગ્રીનાં કારખાનાં, રેલવે, વીજળી, રસ્તાઓ, સિંચાઈ વગેરે પાયાનાં ચાવી રૂપ ક્ષેત્રોની માલિકી રાજ્યની હોય છે.

આ પદ્ધતિમાં બજારો સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર હોતાં નથી. સરકાર દ્વારા જુદી-જુદી રીતે અંકુશો મુકાતા હોય છે. જેમકે, સમાજમાં અનિચ્છનીય વસ્તુઓનું ઉત્પાદન થતું અટકાવવા તેના પર રાજ્ય દ્વારા ઊંચા કરવેરા નાખવામાં આવે. તો એવી જ રીતે પછાત વિસ્તારોમાં ઉદ્યોગો સ્થાપવા માટે રાજ્ય દ્વારા સબસીડી, કરવેરામાં રાહત વગેરે જેવાં પ્રોત્સાહનો આપવામાં આવે છે.

આમ મિશ્ર અર્થતંત્ર એ એવી આર્થિક પદ્ધતિ છે કે જેમાં આર્થિક નિર્ણયોની પ્રક્રિયામાં આર્થિક આયોજનને મુખ્ય સ્થાન આપવામાં આવે છે, તે માટે ખાનગી અને જાહેર સાહસોનું સહ અસ્તિત્વ સ્વીકારવામાં આવે છે. આ પદ્ધતિમાં અંકુશો કે નિયંત્રણો હોવાથી ‘નિયંત્રિત આર્થિક પદ્ધતિ’ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. ભારત, ફ્રાન્સ વગેરે દેશોમાં મિશ્ર અર્થતંત્ર જોવા મળે છે.

આર્થિક નિર્ણયો અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની ફાળવણી માટે બજાર પદ્ધતિ, સમાજવાદી પદ્ધતિ અને મિશ્ર અર્થતંત્રનો અભ્યાસ આપણે કર્યો, પરંતુ આજે વિશ્વના કોઈપણ દેશોમાં સંપૂર્ણ પણે બજાર પદ્ધતિ કે સો ટકા સમાજવાદી પદ્ધતિ અમલમાં નથી. બન્ને પદ્ધતિઓ પોતાનું વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ગુમાવી મિશ્ર અર્થતંત્રમાં ભળી ગઈ છે. બજાર પદ્ધતિમાં આજે આયોજન અને રાજ્યનું નિયંત્રણ જોવા મળે છે. જ્યારે સમાજવાદી પદ્ધતિમાં પણ આર્થિક છૂટ-છાટો અને આર્થિક ઉદારતાની અસર જોવા મળે છે.

પરંતુ મિશ્ર અર્થતંત્રમાં પણ ખામીઓ જોવા મળે છે. જેવી કે, આર્થિક અસ્થિરતા, સંકલનનો અભાવ, આર્થિક નીતિઓમાં અસાતત્યતા, આર્થિક વિકાસનો નીચો દર વગેરે મર્યાદાઓ મિશ્ર અર્થતંત્રમાં પણ જોવા મળે છે.

1. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર સવિસ્તર લખો :

- (1) વિકાસશીલ અર્થતંત્રનાં કોઈપણ પાંચ લક્ષણો ચર્ચો.
- (2) જરૂરિયાતો અમર્યાદિત હોય છે – સમજાવો.
- (3) બજારતંત્રની મર્યાદાઓની ચર્ચા કરો.
- (4) મિશ્ર અર્થતંત્રમાં સાધનોની ફાળવણીની ચર્ચા કરો.

2. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર મુદ્દાસર લખો :

- (1) ઉત્પાદનના સાધન તરીકે જમીન.
- (2) સમાજવાદી પદ્ધતિની ખામીઓ.
- (3) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત ચર્ચો.
- (4) પ્રાથમિક ક્ષેત્ર વિશે નોંધ લખો.
- (5) તફાવત સ્પષ્ટ કરો : આર્થિક પ્રવૃત્તિ અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિ.

3. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તર ટૂંકમાં લખો :

- (1) આર્થિક વિકાસ એટલે શું ?
- (2) ઉત્પાદનનાં મુખ્ય સાધનો કયાં છે ? જણાવો.
- (3) આર્થિક પ્રવૃત્તિનો અર્થ જણાવો.
- (4) ભારતે કઈ આર્થિક પદ્ધતિ અપનાવી છે ?
- (5) સાધનોનો વૈકલ્પિક ઉપયોગ એટલે શું ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના ઉત્તરો આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી આપો :

- (1) આર્થિક રીતે ભારત કેવો દેશ છે ?
 (A) વિકસિત (B) પછાત (C) વિકાસશીલ (D) ગરીબ
- (2) વિશ્વબેંકના 2004ના અહેવાલ મુજબ માથાદીઠ આવક કેટલા ડોલરથી ઓછી હોય તો તે વિકાસશીલ દેશ કહેવાય ?
 (A) 480 \$ (B) 520 \$ (C) 735 \$ (D) 250 \$
- (3) કઈ પદ્ધતિને મુક્ત અર્થતંત્ર કહે છે ?
 (A) સમાજવાદી પદ્ધતિ (B) મિશ્ર અર્થતંત્ર (C) બજાર પદ્ધતિ (D) એક પણ નહિ
- (4) પશુપાલન વ્યવસાયનો સમાવેશ અર્થતંત્રના કયા વિભાગમાં કરવામાં આવે છે ?
 (A) માધ્યમિક (B) પ્રાથમિક (C) સેવા ક્ષેત્ર (D) આપેલ ત્રણેય

પ્રવૃત્તિ

- શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓ પાસે નિરીક્ષણ દ્વારા આર્થિક અને બિનઆર્થિક પ્રવૃત્તિઓની યાદી તૈયાર કરાવવી.
- આપણા દેશની જુદાં જુદાં વર્ષોની રાષ્ટ્રીય આવકની માહિતી એકત્રિત કરી ચાર્ટ બનાવો.
- વિદ્યાર્થીઓએ જોયેલાં ઉત્પાદનનાં સાધનોનું વર્ગીકરણ કરાવો અને સ્કેચબુક બનાવો.